

УДК 334.73.01
©2006

Ф.В. Горбонос,
доктор економічних наук

Н.Ф. Павленчик,
кандидат економічних наук

Львівський державний
аграрний університет

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СУТІ КООПЕРАЦІЇ ЯК ЕКОНОМІЧНОГО ЯВИЩА В АГРАРНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Досліджено погляди і методологічні ПІДХОДИ вчених щодо розвитку кооперації, її суті, значення і ролі в економіці. Розкрито дію конкретних чинників, які впливають на рівень розвитку кооперативних відносин. Подано авторське тлумачення поняття «кооперація» та обґрунтовано методологічний підхід до розуміння її змісту і форми.

Постановка проблеми. Кооперація як форма співробітництва виникла з інтересів і потреб виробників, трансформувалася в широкую мережу різних кооперативних форм і об'єднань розвинутих країн незалежно від характеру існуючої соціально-економічної формації. Проте економічна система будь-якої країни може істотно впливати на неї і визначати рівень її розвитку.

В Україні протягом тривалого часу кооперативні відносини в аграрній економіці досліджували недостатньо. Майже повністю заперечувалася роль кооперації як засобу розв'язання економічних і соціальних проблем країни, а окремі спроби завершувалися фрагментарним вивченням проблеми. Тому наукові напрацювання і дослідження не ставали предметом апробації, а набутий вітчизняний досвід не знайшов поширення, що значною мірою стало причиною уповільнювання відродження кооперації в аграрному виробництві.

Нині кооперативний рух в Україні розвивається і видозмінюється, оскільки в економічній теорії і практиці ще не вироблено обґрунтоване уявлення про справжню природу кооперації, її логічні, теоретичні, методологічні та методичні засади. Навіть у нормативно-правових документах при трактуванні поняття «кооперація» враховуються лише її організаційні засади і не розкриваються умови розвитку. Тому існує нагальна потреба визначити методологічні основи проблеми, розв'язання якої може забезпечити формування і реалізацію кооперативної політики на сучасному етапі її розвитку і у перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Виконання наукових досліджень у перехідний період значною мірою залежить від нагромадженого багатовікового досвіду і теоретичної спадщини. Значний внесок у розвиток кооперативної ідеї зробили відомі теоретики кооперативного руху і вчені-економісти Р. Оуен, Ш. Фур'є, В. Райфайзен, О. Чаюнов, М. Туган-Барановський, А. Мартос, Н. Кондратьєв, Є. Храпливий, В. Алопій, Г. Черевко, В. Гончаренко, В. Зіновчук, О. Крисальний, М. Малік, Л. Молдаван та ін.

Проте їхні наукові дослідження виконувались у різні епохи і вирізнялися своїми методологічними підходами і поглядами на суть кооперації та її розвиток. Ними досліджено теоретичні засади та реальний стан становлення кооперації, на основі чого зроблено відповідні висновки. Однак жодна з праць цих та інших вчених не може претендувати на закінченість і остаточність щодо концептуального підходу до визначення суті, ролі і значення, що стало б беззаперечним для визначення основних напрямів розвитку кооперації в аграрному секторі економіки на перспективу.

Мета досліджень — вивчити методологічні засади, підходи і погляди вчених-економістів щодо поняття і суті кооперації та розглянути її як економічне явище розвитку взаємовідносин між партнерами, зробити спробу розглянути її за змістом і формою.

Результати досліджень. На основі кооперації в аграрному секторі формується новий тип господарювання, який в особистому селянському, фермерському та інших господарствах ґрунтується на сільськогосподарській праці. Решта операцій — купівля, продаж, переробка сільськогосподарської продукції — виконуються через колективну організацію — кооперативи. Саме ж сільськогосподарське виробництво залишається сферою діяльності самих виробників і недоторкане для втручання ззовні.

Відродження і розвиток кооперації в Україні на основі тісного взаємозв'язку теорії з науковим прогнозом і апробацією розробок на практиці є важливим поступом уперед у вирішенні проблем заміни існуючих організаційно-економічних і правових відносин та структурної перебудови сільського господарства на основі приватизації землі, засобів виробництва в умовах переходу до ринку. Кооперація як унікальне явище має велике значення і може стати рушійною силою і однією з основ економічної політики держави на селі.

Розвиток кооперації через механізм зворотного зв'язку впливає на аграрні перетворення, у межах яких розгортається кооперативний рух,

відкриваючи ще один бік своєї сутності, доповнюється, збагачується теоретично і практично.

Однією з перших спроб узагальнити досвід розвитку кооперації при переході до ринкових умов господарювання в Україні та визначити основні засади створення і функціонування сільськогосподарських кооперативів є колективна праця за редакцією М. Маліка [9]. Автори вважають, що основною ознакою кооперації має стати віднесення будь-якого кооперативу до певного його виду. У такому разі кожна група кооперативних підприємств охопить певний вид кооперації. На основі цього автори виділяють окремі види кооперативів: споживчий, сільськогосподарський, ощадний і кредитний, виробничий тощо. Такий методологічний підхід, на нашу думку, є дискусійним, оскільки, з одного боку, кооператив віднесено до конкретного виду кооперації, а з іншого — кооператив сам зумовлює певний вид кооперації. Недосконалість двозначного трактування поняття «кооперація» визнають і самі автори. У полеміці щодо віднесення того чи іншого кооперативу до певного виду кооперації вони вважають, що інколи це стає проблемою і для прикладу характеризують кооперативне підприємство, яке утворене сільськогосподарськими товаровиробниками для забезпечення своїх потреб електричною або телефонним зв'язком, але його можна віднести і до споживчого, сільськогосподарського чи малих сфер. Отже, автори піддають сумніву сприйняття кооперації як сукупності однотипних кооперативів, хоча в основу визначення поняття кооперації ними покладено організаційну її структуру — кооператив.

Одним із сучасних дослідників сільськогосподарської кооперації в Україні є О. Крисальний. В його дослідженнях також спостерігається подвійний підхід до розгляду суті цієї економічної категорії. Вчений сприймає її одночасно як суспільну форму організації праці і специфічну форму організації суспільного виробництва: остання являє собою добровільне об'єднання індивідуальних або колективних товаровиробників для досягнення економічної мети і соціального захисту від монопольних ринкових структур [5]. У першому і другому випадках для визначення суті кооперації він використовує її організаційну структуру. Вищим рівнем і більш складною формою кооперації у сільськогосподарському кооперативному русі, на думку О. Крисального, є міжгосподарська кооперація: тут кооперуються не дрібні селянські господарства, а крупні сільськогосподарські підприємства. Вчений вважає, що кооперація виконує двояку функцію — економічну і соціальну [5]. Економічну — коли на основі об'єднання зусиль товаровиробників створюються умови для значного підвищення ефективності використання їхнього виробничого потенціалу. Соціальну — як захист дрібних селянських господарств, членів кооперації в умо-

вах ринкової економіки, де гостро розгорнута конкурентна боротьба за збут продукції.

Оригінальну точку зору з приводу розуміння кооперації висловлює В. Гончаренко. Він розглядає її в контексті з поняттям «самопомога» і вважає, що більшість народів світу вихід із скрутною ситуації знайшла саме у самопомозі населення шляхом взаємодопомоги на кооперативних засадах [1]. Такий підхід до розуміння кооперації, на нашу думку, сприймається більше не як засади співробітництва, а як засіб досягнення мети. Ця точка зору має раціональний зміст, проте в основу засад кооперації недостатньо, на нашу думку, вкладати лише спосіб досягнення мети й не враховувати інші чинники, наприклад, її організаційну структуру. Автор поняттю «самопомога» відводить надзвичайно важливу роль, вважаючи, що кооперативна ідея самопомоги може стати тією національною ідеєю, яка об'єднає широкі верстви населення, громадські організації, політичні партії у прагненні підняти рівень життя українського народу. Він вважає, що саме кооперативи як організаційні структури стали однією з організаційних форм економічної самопомоги населення [1]. Ймовірно, що йдеться не про самопомогу особі, як вирішення проблеми власними силами, а про те, що люди, об'єднуючись у кооперативні організації, передають окремі операції виробничого процесу для виконання іншим, використовуючи при цьому їх засоби. Тим самим вони забезпечують послідовне виконання всього технологічного процесу виробництва кінцевого продукту. У реальності — це самопомога особі через взаємодопомогу інших.

При розгляді суті кооперації В. Гончаренко припускає неоднозначність. Він вважає, що, перше, цей термін застосовують, коли йдеться про кооперацію як процес об'єднання трудових, матеріальних, інтелектуальних та інших ресурсів для спільної праці й досягнення певної мети. Це значення мається на увазі, коли вживаються такі поняття, як «кооперація праці», «кооперування», «міжгосподарська кооперація» та ін. [1].

Такий підхід у методологічному плані, на нашу думку, є нераціональним. При об'єднанні трудових, матеріальних і інших ресурсів здійснюється формальна, суто технічна операція, яка на цьому і завершується. В основі ж поняття «кооперація праці» чи «міжгосподарська кооперація» лежить співробітництво, в ході якого виникають економічні відносини і явища, що пов'язані із взаємозв'язком з явищами природи, технікою, політичними, правовими, економічними та іншими факторами, які позитивно або негативно можуть впливати на їхній розвиток. Тому розглядати кооперацію як процес, а тим більше як економічний, на нашу думку, є не зовсім коректним, оскільки процес — це послідовна зміна стану, тісний зв'язок стадій розвитку, що послідовно відбуваються один за одним і являють собою безперервний єдиний рух [10].

Інше значення автор надає поняттю «кооперація», коли розглядає її як форму. Він вважає, що кооперація застосовується для позначення сукупності спеціфічних організаційно-правових форм, що мають назву «кооперативи». Якщо це сільськогосподарські кооперативи, то це — сільськогосподарська кооперація; кредитні — кредитна кооперація; споживчі — споживча кооперація тощо, маючи на увазі кооперативи відповідного типу.

Таку точку зору поділяє і колектив авторів книги «Історія кооперативного руху». Вони вважають, що терміни «кооператив» і «кооперація» мають аналогічне вживання, але різні значення. Якщо під кооперативом розуміють окреме підприємство, організацію, то кооперація означає сукупність первинних товариств і їх спілок [4]. Наприклад, кредитний кооператив — кредитна кооперація, споживчий кооператив — споживча кооперація, промисловий кооператив — промислова кооперація, житлово-будівельний кооператив — житлово-будівельна кооперація, сільськогосподарський кооператив — сільськогосподарська кооперація тощо [4]. З цим твердженням важко погодитися, оскільки складно виглядатиме термін «кооперація», якщо застосувати такий підхід до змішаних кооперативів. Отже, очевидно, що із запропонованим підходом до визначення «кооперація» не можна погодитися.

Грунтовні дослідження феномену кооперації, її теоретичних засад і закономірностей розвитку здійснили вчені Львівської комерційної академії. Вони дійшли висновку, що кооперація є об'єктивний процес, не штучно вмонтований чиєюсь волею в контекст економічної трансформації суспільства, а закономірне явище, здатне забезпечити не лише певні позитивні зрушення у структурі соціального розвитку, але й визначити характер економічних відносин на демократичних принципах [11].

На відміну від М. Маліка, В. Зіновчука, В. Гончаренка та ін. вони вважають, що кооперація це явище, але розглядають його не як прояв економічних взаємовідносин або економічне явище, яке може розвиватися за певних сприятливих економічних, правових, політичних та інших умов, а як засіб для забезпечення певних зрушень у структурі соціального розвитку. Їй відводять місце і роль органічного структурного елементу нової економічної системи, що має стати функцією ефективного засобу саморегуляції і балансування інтересів суб'єктів господарювання, відсутність якого унеможливило б ефективне функціонування економіки країни.

Значний внесок у спробу відродити розуміння істинної суті кооперації і кооперативного підприємства зробив В. Зіновчук. Його дослідження базуються на засадах власного досвіду України у розбудові організаційної структури кооперативного типу з використанням надбань зарубіжних учених і розвитку кооперативного руху в зарубіж-

них країнах. Учений має особливий підхід і розглядає розвиток кооперації в сучасних умовах з позиції групових дій сільськогосподарських товаровиробників у сфері аграрного виробництва та забезпеченні гармонії виробничої і ринкової діяльності, в умовах яких вирішуються питання виробництва, збуту, переробки продукції і стабільного забезпечення виробника матеріально-технічними ресурсами за мінімальними цінами. Підхід до концепції розвитку кооперації з точки зору групових дій і покладено В. Зіновчуком у визначення кооперації як процесу добровільного об'єднання зусиль і ресурсів суб'єктів, зацікавлених у досягненні певних соціально-економічних результатів, які можливо отримати лише або швидше — за допомогою групових дій [3]. З його дослідження випливає, що тільки цілеспрямовані дії групи суб'єктів, об'єднаних спільним економічним інтересом, становлять суть процесу кооперації. Крім того, В. Зіновчук вважає, що визначення кооперації відображає її подвійну природу і кооперація — занадто широке поняття, яке охоплює величезний спектр групових дій. Посилаючись на те, що існує кооперація праці, кооперація виробнича, міжгосподарська, міжгалузєва, міжрегіональна і навіть міжнародна, В. Зіновчук визнає, що не кожна взаємодія вважатиметься кооперацією, а лише та, що припускає існування регулярних, організованих і цілеспрямованих групових дій економічного характеру [3]. Вочевидь, учений має на увазі не що інше, як наявність виробничих чи економічних взаємовідносин.

У законодавстві України, зокрема в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» зі змінами та доповненнями, сільськогосподарська кооперація визначається як система сільськогосподарських кооперативів, об'єднань, створених з метою задоволення економічних потреб членів кооперативу [7]. Без сумніву, таке трактування сільськогосподарської кооперації спонукало і спонукає економістів прийняти його, як поняття «кооперації» взагалі [1, 4, 8].

Істотного вдосконалення потребує трактування поняття «кооперація» в Законі України «Про кооперацію». У цьому законодавчому документі його подають як систему кооперативних організацій, створених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів [6]. Існуюча методологія, яка передбачена в законі, не повною мірою відображає сутність цього поняття. В основу трактування поняття «кооперація» покладено її форму — однотипні організаційні структури, які створюють систему кооперативних організацій, тоді як у тлумачних джерелах і економічній літературі термін «кооперація» означає співробітництво між людьми у процесі їх спільної господарської діяльності. Мабуть, не коректно отожднювати ці два підходи.

У процесі господарської діяльності між людьми, як і між різними суб'єктами господарювання,

виникає потреба у співробітництві, при якому виникають виробничі та інші відносини і, на нашу думку, вони є ототожненням кооперування. Кооперативні організації для задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів у процесі господарської діяльності повинні вступити у відносини з іншими організаційно-правовими виробничими і невиробничими структурами. Така співпраця і наявність різних відносин між суб'єктами господарювання за своєю суттю є кооперацією.

Для повного тлумачення і виявлення суті кооперації необхідно розглянути її зміст і форму. Пов'язувати останнє лише з організаційною структурою кооперації є, на наш погляд, недостатнім. Кооператив як організаційна структура, що відображає форму кооперації, може бути дієздатним лише у випадку, якщо виникнуть і складуться у систему виробничі відносини у самому суб'єкті підприємництва і зовнішні, що відповідають потребам виробництва і здійснюються та розвиваються цілеспрямовано між господарчими суб'єктами по горизонталі та вертикалі.

Форма кооперації — це кооператив. Кооператив як первинна громадсько-господарська організація — це добровільне об'єднання громадян зі спільним веденням будь-якої діяльності у формі різних підприємств, основаних на приватній власності їх членів. При цьому кооперативи можуть співпрацювати з іншими залежно від потреб, мети і досягнення певних економічних та соціальних цілей. Домінуючим тут є об'єднання зусиль: одних — у виробничій діяльності, інших у наданні послуг та вивільненні основних виробників від невласливих їм функцій. Наприклад, сільськогосподарський виробничий кооператив кооперується, з одного боку, з постачальницькими для забезпечення матеріалами, технічними засобами і сировиною основного виробництва, а з другого — вступає в економічні відносини з кооперативом, який переробляє сільськогосподарську продукцію. Отже, щоб кооперуватися, необхідно вступити у виробничі відносини на певних засадах і умовах. Через потреби виробництва виникає низка або система виробничих відносин, які видозмінюються і самовідтворюються. А зміна форми виробничих відносин є не що інше, як явище. Кооперація як явище є більш динамічною порівняно з розумінням її як форми.

Виробничі відносини, що формуються на принципах співробітництва, за своєю суттю є кооперацією, а їх кінцевою метою є виробництво продукту, готового до вживання, або послуги для задоволення потреб. І не обов'язково, щоб партнерами були кооперативи. Це можуть бути підприємства будь-якого типу: кооперативи, товариства та інші господарські структури.

Концептуальний підхід до кооперації повинен ґрунтуватись на розумінні її як явища, для розвитку якого, як і для розвитку будь-якого явища (хімічного, біологічного, фізичного, економічного,

природного тощо), потрібні відповідні умови. Вплив цих умов на рівень розвитку кооперативних відносин відбувається через дію конкретних чинників, які можуть бути систематизовані в окремі групи.

Надзвичайно слабкими в розвитку кооперації в АПК є організаційно-базові чинники. Здається, є досвід, мотивація і база, проте моделі, структури, напрями і процедури створення кооперативів достатньою мірою не відпрацьовані. Не розгорнуто консультативну, інформаційну та науково-методичну роботу. Набутий досвід розвитку кооперації в минулому не приживається в нинішніх умовах через психологічну неготовність людей до пошуку нетрадиційних форм організації праці і виробництва. Для людей, які звикли до своєї попередньої форми організації праці як звичного способу життя, особливо під час занепаду аграрного сектору, сприйняття нових організаційних структур є болісним, ризикованим і невпевненим.

Збуджувально-правові чинники — це складові середовища, в якому функціонує кооператив і його елементи. Основним базовим чинником є наявність законів, правової бази, якими держава регулює діяльність і відносини з кооперативами. На жаль, Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», який визначає правові умови діяльності кооперативів та їх об'єднань у сільському господарстві, ще не дає правових гарантій щодо їх роботи і захисту.

Правову базу розвитку кооперації слід розуміти як сукупність законів, нормативних та інструктивних документів, які визначають порядок створення кооперативів, їх правові та організаційні форми, порядок організації виробництва і взаємовідносин у забезпеченні ресурсами, збуті продукції, системи оподаткування, відносин між державою і кооперативами, кооперативів між собою, закріплення правових гарантій проти відчуження власності.

Потужною силою в розвитку кооперації можуть стати стабілізуючі чинники, насамперед, ставлення держави до кооперативів. На жаль, держава більше тяжіє до підприємств як до своєї власності порівняно з кооперативами. Держава може взяти під опіку і в разі збитковості випуску необхідної сукупності продукції надавати таким підприємствам дотації або інші пільги. При цьому з боку державних підприємств проявляється монополізм у всіх його варіантах, який ставить перешкоди на шляху формування конкурентного середовища, що спричиняє певні обмеження і в діяльності кооперативів. У Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» в розділі «Держава і кооперативи» передбачається «контроль за окремою діяльністю кооперативу...» [7] з боку відповідних органів державної влади. Нема гарантій, що цей контроль не переросте в пряме втручання органів державної влади у діяльність кооперативу.

З нашої точки зору, кооперація за своїм змістом є економічним явищем, суть якого полягає в економічних взаємовідносинах між партнерами в плані їх співробітництва з тим, щоб досягти спільної мети при менших питомих затратах ресурсів на основі взаємної вигоди для всіх учасників. Такий методологічний підхід до розуміння кооперації є важливим з практичної точки зору, оскільки дає підстави для формування висновку про об'єктивну необхідність створення і розвитку інфраструктури як обов'язкової умови подальшого успішного розвитку цього явища. Для розвитку кооперації необхідні сприятливі умови. До умов, що сприяють розвитку кооперації, слід віднести: визнання державою демократичного характеру виробництва, за якого можливий вільний вибір і здійснення будь-якого виду економічної діяльності; наявність правового статусу

захисту кооперативів і скасування будь-якого державного втручання в їх господарську діяльність; визнання і функціонування різних форм власності, зокрема й приватної; наявність гнучкого економічного механізму і пільгової податкової підтримки; підтримка державою ідеології стосовно конкретних форм кооперації і широка популяризація її переваг; цільова кредитна допомога держави у становленні кооперативів, раціональне поєднання соціально-економічних інтересів держави та учасників кооперації.

Отже, кооперація — це економічне явище, що проявляється в економічних взаємовідносинах між партнерами в плані їх співробітництва з тим, щоб досягти спільної мети при менших питомих затратах ресурсів на основі взаємної вигоди для всіх учасників і задоволення інтересів кожного.

Висновки

Соціально-економічна формація, її законодавча база можуть істотно впливати на місію, роль і значення та визначати рівень розвитку кооперації. В економічній теорії і практиці України ще не вироблено достатнього уявлення про справжню природу кооперації, її логічні, теоретичні і методологічні засади. Через це в нормативно-правових актах з питань розвитку кооперації має місце певна недосконалість. В основу трактування поняття «кооперація»

більшість дослідників вкладає її організаційну структуру або однотипність кооперативів, що є некоректним, оскільки такий методологічний підхід не можна застосувати до змішаних кооперативів. Кооперація — економічне явище, що проявляється в економічних взаємовідносинах між партнерами в плані їх співробітництва і для розвитку якого необхідні сприятливі політичні, економічні, соціальні і правові умови.

Бібліографія

1. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форма економічної самопомогі сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). — К.: Глобус, 1998. — 330 с.
2. Горбонос Ф.В. Кооперація: Методологічні і методичні основи. — Львів: ЛДАУ, 2003. — 264 с.
3. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. — 2-е вид. — К.: Логос, 2001. — 380 с.
4. Історія кооперативного руху / С.Г. Бабенко, В.Г. Галюк, С.Д. Гелів, Я.А. Гончарук та ін. Укоопспілка, Львівська комерційна академія. — Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. — 410 с.
5. Крисальний А.В. Развитие сельскохозяйственной кооперации в Украине // Аграрные реформы в странах Содружества Независимых Государств, Центральной и Восточной Европы при переходе к рыночным отношениям: НИИ и образовательные аспекты: Доклады и выступления на международ-

ном симпозиуме экономистов-аграрников. — Киев, 1994. — С. 347-356.

6. Про кооперацію: Закон України // Економіка АПК. — 2003. — № 9. — С. 142-152.

7. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39. — С. 683-695.

8. Семчик В.И. Кооперация и право. — К., 1991. — 250 с.

9. Сільськогосподарська кооперація: суть та проблеми розвитку в Україні / За ред. М.И. Маліка. — К.: ІАЕ УААН, 1999. — 166 с.

10. Словарь иностранных слов / Под ред. И.В. Лехина, С.М. Локшиной, Ф.Н. Петрова, Л.С. Шаумяна. — Изд. 6-е. — М.: Сов. энциклопедия, 1964. — 784 с.

11. Сложивча кооперація України: проблеми сучасного розвитку. Кн. 1. Ринкова орієнтація споживчої кооперації України. — Львів: Коопосвіта, 1999. — 366 с.